

Grażyna Szabelska

Diagnostyczna funkcja rysunku rodziny we wczesnym rozpoznawaniu przemocy wobec dziecka

Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy.
Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji nr 6, 185-198

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

GRAŻYNA SZABELSKA
Wydział Pedagogiczny
Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy

Diagnostyczna funkcja rysunku rodziny we wczesnym rozpoznawaniu przemocy wobec dziecka

Streszczenie: Przedmiotem analiz w prezentowanym opracowaniu jest rysunek dziecka traktowany w kategoriach wstępnej diagnozy środowiska rodzinnego. Zaangażowanie dziecka w proces tworzenia zmniejsza w nim napięcie i łagodzi istniejące zahamowania. Wskutek aktu tworzenia następuje uwolnienie stłumionych i nieuświadomionych emocji. Dla pedagoga i wychowawcy istotna jest świadomość, że rysunek dziecka może stanowić sposób na uzewnętrznienie niewypowiedzianych uczuć, emocji, lęków powstałych na gruncie rodzinnym. Ekspresja artystyczna pozwala na zaprezentowanie swoich problemów w sposób bardziej autentyczny i mniej destrukcyjny w porównaniu z komunikacją werbalną. Grupę badawczą stanowiło 32 dzieci, ofiar przemocy w domu rodzinnym. Za wyznaczniki krzywdzenia uznano symptomy doświadczanej przemocy diagnozowane przez wychowawców. Grupę porównawczą stanowiły dzieci pochodzące z rodzin funkcjonalnych, nie doświadczające przemocy w rodzinie.

Słowa klucze: rysunek rodziny, dziecko krzywdzone, prodiagnoza.

Wprowadzenie

Nauki pedagogiczne traktując osobowość i rozwój człowieka w ujęciu humanistycznym coraz częściej w swoich oddziaływaniach wychowawczych i diagnostyczno-terapeutycznych odwołują się do sztuki. Twórczość rozumiana za Kozielskim jako swoiste przekraczanie granic własnych możliwości (2002, s. 34) otwiera szeroki wachlarz metod i technik korzystnych dla rozwoju dziecka i stanowi przykład interdyscyplinarnego podejścia, które łączy sferę przedsięwzięć artystycznych z celami oddziaływań diagnostycznych, terapeutycznych, korekcyjnych, resocjalizacyjnych i wychowawczych.

Przedmiotem analizy uczyniono rysunek dziecka potraktowany w kategoriach szeroko rozumianej diagnozy środowiska rodzinnego. Celem prezentowanych badań było poszukiwanie możliwości zastosowania analizy rysunku dziecka jako dodatkowej techniki wspomagającej diagnozę przeżywanych trudności

w rodzinie. Problem badawczy sformułowano w postaci pytania: Czy i w jakim stopniu rozpoznane przez wychowawców klas przypadki przemocy wobec dziecka w rodzinie znajdują potwierdzenie w psychologiczno-pedagogicznej analizie rysunków dzieci?

Poszukując teoretycznych podstaw dla analizy rysunku dziecka na potrzeby szkolnej prodiagnozy zjawiska przemocy przywołano lekturę dzieł Stefana Szumana, którego pierwsze prace badawcze oscyływały wokół twórczości dziecka. Autor traktował wytwór plastyczny jako spontaniczny przejaw psychiki dziecka podkreślając, że rysunek kształtuje się i rozwija na wzór swoistego wewnętrznego modelu psychiki dziecka. Konsekwencją takiego założenia jest uznanie, że dziecko przedstawia na rysunku to, co wie o otaczającej rzeczywistości i zgodnie z tym jak ją odczuwa a nie to, jaka ona jest obiektywnie (Kielar-Turska, 2008). Podkreśla się, że zaangażowanie dziecka w proces tworzenia zmniejsza w nim napięcie i łagodzi istniejące zahamowania. Wskutek aktu tworzenia następuje uwolnienie stłumionych i nieuświadomionych emocji. Ekspresja artystyczna pozwala ponadto na opowiedzenie o swoich problemach w sposób bardziej autentyczny i mniej destrukcyjny w porównaniu z komunikacją werbalną (Oster, Gold 2004, s. 22).

Psychorysunek

Technika psychorysunku wywodzi się z szerokiej grupy technik projekcyjnych, pośród których Rembowski wymienia: techniki graficzne, obrazkowe, werbalne i zabawowe (1985, s. 86–97). Fundamentalne dla zrozumienia istoty tych technik jest pojęcie projekcji. Termin ten wywodzi się z języka łacińskiego – „proicere” i oznacza wyrzucać, wyciągać. W warstwie teoretycznej ogólna koncepcja projekcji i technik projekcyjnych nawiązuje do psychoanalizy i teorii postaci. Znaczenie projekcji nie jest jednak jednoznacznie przedstawiane w literaturze. Rembowski podaje cztery rodzaje zjawisk psychicznych określanymi mianem projekcji: projekcja klasyczna, atrybutywna, autystyczna i racjonalizująca. Projekcją w znaczeniu klasycznym, czyli nadanym przez Freuda jest nazywany jeden z mechanizmów obronnych powstający jako odrywanie od siebie przykrych aspektów osobowości i traktowanie ich jako nie swoich oraz rzutowanie ich na inne osoby. Przypisywanie innym osobom własnych odczuć odbywa się wskutek nieakceptowania ich u siebie. Następuje proces zastępowania „ja” przez „ty” (Seligmann, Walker, Rosenhan, 2003, s. 346). Projekcja atrybutywna wiąże się z przypisywaniem innym osobom własnych opinii, ocen, motywów, intencji jednak nie ma charakteru wyłącznie obronnego. Projekcja artystyczna polega na modyfikowaniu spostrzeżeń zgodnie z własnymi potrzebami. Z kolei projekcja racjonalizująca pełni rolę usprawiedliwiania swoich działań niezgodnych z przyjętymi normami, szukania swoistego racjonalnego wytłumaczenia i obiektywnych

powodów dla własnych działań (Rembowski, 1985, s. 95). Rembowski akcentuje, że projekcja posiada cechy wykraczające daleko poza znaczenie mechanizmów obronnych. Ekspozuje czynny i eksternalistyczny charakter tego terminu. Dla podjętych badań własnych decydujący jest aspekt diagnostyczny projekcji. W tym ujęciu przyjęto za Rembowskim, kluczową tezę, iż techniki projekcyjne wywołują „rzutowanie przez daną osobę treści swojej psychiki” (Rembowski, 1985 s. 96). Również Bell podkreśla, że techniki projekcyjne wydobywają z osobowości to, „co jest w niej szczególnie silne, może nawet bolesne, w każdym razie dominujące” (za: Rembowski, 1985, s. 31). Zwraca na to również uwagę Frydrychowicz, za istotę metody projekcyjnej uznając założenie, iż sposób w jaki człowiek postrzega i przedstawia otaczającą rzeczywistość jest uwarunkowany osobistymi cechami i przeżyciami. Rysunek pozwala kreować otaczającą rzeczywistość zgodnie z własnymi wyobrażeniami o niej, a diagnostycznie potraktowany akt kreacji ujawnia ukryte motywy i pragnienia człowieka (Frydrychowicz, 1984, s. 29). Odczytanie ujawnianych aspektów osobowości i przeżyć możliwe jest na podstawie analizy formalnej i treściowej zawartości rysunku. W literaturze polskiej najbardziej wszechstronnie, zarówno w sensie teoretycznym jak i empirycznym, zagadnienie rysunku rodziny opracowała Braun-Gałkowska (1985). Autorka za punkt odniesienia swoich rozważań uczyniła opracowany przez Cormana Test Rysowania Rodziny.

Formalna interpretacja rysunku

Etapy rozwoju rysunku

Opis rysunku pod względem jego poziomu formalnego określa między innymi czy rysunek spełnia kryteria normy wiekowej. Rozstrzygnięcie tego aspektu jest niezbędne dla dalszej diagnozy ponieważ umożliwia wykluczenie ewentualnych rozwojowych przyczyn zaburzeń ujawnionych w rysunku. Etapy rozwoju rysunku przyjęte za Braun-Gałkowską określa się w kolejności jako: przedschemat, schemat i rysunek realistyczny. Okres przedschematu polega na rysowaniu przez dziecko postaci, w których nogi odchodzą od głowy tzw. głowonogi bez ubrań. Dominują one w twórczości dziecka do około 5 roku życia. Od 5–6 roku życia dziecka zaczyna się okres schematu uproszczonego, w którym na tworzonych postaciach pojawia się ubiór. Rysunek powinien przybrać charakter schematu około 7 roku życia. W schemacie postaci mają głowy w kształcie owalnym i częściej rysowane są z profilu. Dziecko usuwa uwypuklone szczegóły anatomii człowieka takie jak mięśnie, stawy czy talia. Okres schematu trwa od 7 do 11 roku życia dziecka. Następnym etapem rozwoju rysunku to realizm i typowy jest dla dzieci wieku od 12 do 15 lat, w którym przedstawiane postaci nabierają realistycznego charakteru (1985, s. 16–17).

Typ rysunku

Po zakwalifikowaniu rysunku do odpowiedniej wiekowo grupy, kolejny aspekt interpretacji Minkowska wiąże z oszacowaniem jego przynależności do typu sensorycznego bądź racjonalnego. Ta czynność ma na celu diagnozę typu emocjonalności dziecka. Rysunek sensoryczny podkreśla witalność, spontaniczność, brak zahamowań. Rysowane linie są zaokrąglane, dominują krzywizny i dynamiczność, rodzina najczęściej jest prezentowana w trakcie wykonywania określonych aktywności. Rysunek racjonalny odpowiednio przeciwnie: preferuje linie proste i niemal kanciaste, geometryczne postacie. Panuje bezruch, stereotypowe powielanie sztywnych postaci rodziny. Racjonalne rysunki cechuje jednocześnie duża dbałość o szczegóły i porządek na rysunku. Ich autorom Minkowska przypisuje cechy emocjonalnego zahamowania i silnej wewnętrznej cenzury (za: Braun-Gałkowska, 1985, s. 17).

Elementy graficzne

Diagnostycznie istotna jest również analiza elementów graficznych rysunku, która skupia uwagę na typie kreski. Ponieważ sposób w jaki autor rysuje rodzinę jest cechą najmniej poddającą się jego kontroli może stanowić dobre źródło dodatkowych informacji. W tym celu określa się rozmach i siłę kreski. Może ona być długa, powstająca wskutek zamasyztego ruchu ręką bez odrywania kredki od papieru. Autorom takiego typu kreski przypisywana jest energia, odwaga oraz brak zahamowań. Drugi sposób rysowania powstaje wskutek łączenia wielu krótszych kresiek. Ten rodzaj kreski psychologowie utożsamiają z występowaniem zahamowań. Obserwowany duży nacisk kredki na papier sygnalizuje napięcie, natomiast słaby nacisk kredki i delikatne, prawie niewidoczne linie wiążą się z lękiem i wycofaniem.

Znaczenie barw

Dalszym punktem analiz projekcji są zastosowane kolory w rysunkach. Symbolika barw odnosi się do diagnozy emocjonalności badanego dziecka. Im większa gama kolorystyczna zastosowana w rysunku rodziny tym bardziej rozwinięta emocjonalność. Brak kolorów lub nieliczne kolory sugerują zahamowania emocjonalne i skłonność do zachowań lękowych. Szczególnie kolor szary, jeśli jest ulubionym i jedynym kolorem w rysunku świadczy o tendencji do wycofywania się. Ogólna zasada co do barw rozstrzyga czy barwy są ciepłe i jasne co wiąże się z pogodnym usposobieniem czy raczej ostre i ciemne co diagnostycy łączą z agresją i rygoryzmem. Istotne w rozpoznawaniu tendencji agresywnych jest częste łączenie kolorów czarnego z czerwonym. Jednak symbolikę pojedynczych barw Braun-Gałkowska zaleca traktować z dystansem i tylko orientacyjnie, bowiem interpretacja barw uwzględniać powinna ich światłocienie i określone

układy kolorystyczne a nie tylko przyporządkowanie do określonej grupy koloru (Braun-Galkowska, 1985, s. 19–21).

Przeźren w rysunku

Istotne w analizie rysunku jest odczytanie symboliki przestrzeni, która dostarcza badaczowi wiele informacji w zależności od przesunięcia ważnych części rysunku w kierunku poszczególnych rogów kartki. Lewy górny róg powietrza (I) symbolizuje postawę obserwatora i brak działania. Przesunięcie do prawego, górnego rogu ognia (II) utożsamiane jest z aktywnością i zaangażowaniem. Rysowanie w lewym dolnym rogu, związanym z wodą – róg wody (III) świadczy o regresji, i pragnieniu cofnięcia się do wcześniejszych, bardziej szczęśliwych etapów życia. Dolną prawą część rysunku – róg ziemi (IV) psychologowie wiążą z poczuciem porażki, stanem przytłoczenia zmartwieniami, brakiem marzeń. Podsumowując, zagospodarowanie przestrzeni rysunku jest prawidłowe pod względem psychologicznym jeśli wypełnia całą kartkę. Występowanie dużych białych przestrzeni może świadczyć o stłumionych, wypartych problemach. Tą tendencję podkreślać może oddzielanie fragmentu rysunku kreską (Braun-Galkowska, 1985, s. 22–25).

Treściowa analiza rysunku

Druga część interpretacji rysunku rodziny zajmuje się analizą treściową wytworu. Obejmuje takie aspekty jak informacja o tym kogo dziecko narysowało, w jaki sposób został przedstawiony, w jakiej odległości wobec innych osób, w jaki sposób autor przedstawił siebie oraz na ile rysunek odbiega od rodziny faktycznej? Analiza treści dużą uwagę koncentruje na sposobie przedstawienia tak zwanych osób znaczących. Charakterystyczne diagnostycznie jest również nasycenie własnej postaci szczegółami oraz fakt czy postać jest kompletna. Braki podstawowych elementów sylwetki, na przykład brak stóp, dłoni i rąk mogą sugerować zaburzenia emocjonalne autora rysunku.

Należy rozstrzygnąć również kwestię waloryzacji postaci. Proces ten przejawia się szczególną starannością w rysowaniu waloryzowanej osoby. Jest ona rysowana najczęściej jako pierwsza i ulokowana w centralnej części kartki. Postać waloryzowana jest prawdopodobnie osobą w rzeczywistości przez dziecko podziwianą lub najbardziej kochaną w rodzinie. Posiada ona zazwyczaj większą liczbę szczegółów zarówno w sylwetce ciała jak i poszczególnych częściach garderoby oraz dużą ilość dodanych przedmiotów i ozdób. Postać ta jest większa i ładniejsza, rysowana z precyzją, zastosowaniem większej liczby kolorów niż pozostałe postacie rysunku, które są narysowane nie aż tak dokładnie i zajmują raczej gorsze pozycje na rysunku. Z kolei proces dewaloryzacji wynika najczęściej z określonych obaw i lęków związanych z osobą. Dewaloryzacja przejawia się rysowaniem danego członka rodziny na końcu, ulokowaniem osoby na brzegu, w rogu, w każdym

razie w oddaleniu od innych. Inne postacie mogą być zwrócone tyłem do osoby dewaloryzowanej. Osoba ta jest również relatywnie mniejsza. Cechuje ją mniej szczegółów i jest narysowana przy użyciu mniejszej liczby kolorów. Skrajnym przejawem ujawnianej niechęci jest pominięcie obiektu dewaloryzacji na rysunku.

Rysunek może wskazywać na istnienie niezaspokojonych potrzeb, tendencji i motywów, które nie mogą być zaspokojone, a nawet świadomie zaakceptowane ponieważ wzbudzają poczucie winy. Takie tendencje ujawniane są poprzez dodanie postaci do rysunku. Są to osoby, które faktycznie nie należą do rodziny a dziecko mimo to umieszcza je w obrębie rysunku. Dodanie dziecka oznacza chęć powrotu do okresu wczesnego dzieciństwa, kiedy dziecko czuło się bezpieczne i szczęśliwe w porównaniu z obecną sytuacją. Dorysowana osoba dorosła sygnalizuje tendencję do samodzielności i świadczy o nadopiekuńczych postawach rodziców. Z kolei własny sobowtór wyraża pragnienia, do których badany nie chce się przyznać. Narysowane dodatkowo zwierzę, jeśli nie należy do rodziny to zazwyczaj odzwierciedla najsilniej tłumione w dziecku uczucia. Zwierzę jest często projekcją agresji lub bezsilności. Silne i agresywne zwierzę uosabia tendencje agresywne, słabe odpowiednio poczucie bezsilności (Braun-Gałkowska, 1985, s. 25–29).

Waloryzacja oraz dodane postacie odgrywają dużą rolę w ocenie identyfikacji, która jest bardzo ważnym punktem diagnozy. Informacje o różnych poziomach identyfikacji świadomej i nieświadomej uzyskuje diagnosta w trakcie rozmowy z dzieckiem. Dziecko najczęściej identyfikuje się z osobą waloryzowaną bądź dodaną. Rysowaną postać, z którą się dziecko identyfikuje cechować może swoje podobieństwo w przedstawieniu postaci, na przykład analogiczna fryzura, podobne ubranie itd.

Jakość więzi pomiędzy poszczególnymi postaciami na rysunku uwidaczniają odległości pomiędzy nimi. Dominującą zasadą jest założenie, że postacie w bliskim kontakcie, które trzymają się za ręce, wspólnie coś wykonują są przez dziecko lubiane i kochane w rzeczywistości. Jednak należy pamiętać, że bliskość na rysunku może być też tylko projekcją marzeń. Z kolei im większa odległość pomiędzy postaciami tym bardziej zarysowana niechęć wobec oddalonej osoby lub obserwowany przez dziecko dystans. Izolujące się dziecko rysuje siebie z daleka od innych członków rodziny.

Ważna z punktu widzenia diagnozy rodziny jest również skala zmian jaką dziecko wprowadza w rodzinie narysowanej w stosunku do rodziny realnej. Przyjmuje się pogląd, że im bardziej rysunek rodziny jest zbliżony z rodziną realną tym bardziej prawdopodobne, że dziecko akceptuje swoją rodzinę taką jaka jest. Natomiast duże rozbieżności pomiędzy rodziną na rysunku a rodziną realną świadczą o silnej projekcji i być może również o przeżywanych konfliktach w tej rodzinie (Braun-Gałkowska, 1985, s. 33).

Psychorysunek wykazuje relatywnie wysoką skuteczność w identyfikowaniu wskaźników podwyższonego lęku. Dziecko krzywdzone w rodzinie dorastając w atmosferze ciągłego niepokoju i strachu lękowe tendencje może odzwierciedlać

w rysunkach. Wyniki badań Braun-Gałkowskiej ujawniły, że istnieją określone wskaźniki podwyższonego niepokoju często ujawniane w rysunku. U badanych osób ujawniających wysoki poziom lęku znaczącą część rysunku stanowią puste przestrzenie. Rysunek taki jest mało barwny i blady co wiąże się ze słabym naciskiem kredki. Zaburzenia o charakterze neurotycznym powodują skłonność do rysowania sztywnych i pozbawionych dynamiki postaci. Są one relatywnie małe, lub bardzo małe, zawieszane w próżni, pozbawione podłoża jak również nierzadko przesunięte na lewą część kartki. Lękowe tendencje ujawnia fakt, że rysowane osoby mogą być pozbawione poszczególnych części ciała np. brak dłoni, stóp, twarzy. W rysunkach dzieci o podwyższonym lęku rzadko pojawiają się dodane elementy takie jak fragmenty natury. Bezpośrednio na lęk dziecka wskazuje w rysunku narysowanie siebie jako postaci ukrywającej się za czymś lub uciekającej przed czymś atakiem. Agresywne tendencje badanego dziecka ujawniane mogą być pod postacią narysowanego agresywnego zwierzęcia lub przedmiotu używanego w walce (Braun-Gałkowska, 1985, s. 35).

Krytyczna analiza technik projekcyjnych

Zarysowana powyżej koncepcja analizy rysunku rodziny nie jest wolna od krytycznej oceny zwolenników tradycyjnych metod badań. Krytycy metod projekcyjnych zwracają uwagę na fakt, że ich teoretyczną podstawę stanowi szereg zakotwiczonych w psychoanalizie teorii. Psychoanaliza nie poddaje się prostym zabiegom naukowej i empirycznej weryfikacji, zatem wszystkie teorie wywodzące się z niej obciążone są relatywnie niskim poziomem wiarygodności. Niektórzy badacze twierdzą wręcz, że teorie psychodynamiczne nie znajdują potwierdzenia w badaniach i sugerują lokowanie ich poza psychologią (za: Seligmann, Walker, Rosenhan, 2003). Brak standaryzacji to kolejny zarzut wobec technik projekcyjnych. Niejednolity i niejasny jest również semantyczny aspekt technik projekcyjnych. Terminy nie są jasno zdefiniowane, co prowadzi do braku konsekwencji w posługiwaniu się nimi. Kolejny zarzut wiąże się błędem subiektywizmu. Nadawanie subiektywnym spostrzeżeniom statusu naukowych twierdzeń znacznie obniża wartość uzyskiwanych tą drogą wyników (za: Rembowski, 1985, s. 98). Reasumując argumenty sceptycznego stanowiska wobec projekcji, wszystkie zarzuty dotyczące bezpośrednio psychoanalizy podważają jednocześnie prawomocność metod projekcyjnych w tym analizy rysunku rodziny. Mając na uwadze opisane powyżej krytyczne argumenty świadczące o niejednoznacznym statusie naukowym technik projekcyjnych podkreślić należy fakt, że wnioski płynące z analizy rysunków mogą mieć jedynie status określonych hipotez, do dalszego weryfikowania bardziej pewnymi narzędziami badawczymi. Są one nie tyle orzeczeniami o badanym dziecku, co pewnymi pomysłami wyjaśniającymi jego sytuację w rodzinie, służącymi do dalszej pracy z dzieckiem. Jednocześnie w przyjętej perspektywie badawczej psychorysunek spełnia kry-

teria metodologiczne jakich oczekuje się w ramach celów stawianych szkolnej prodiagnozie krzywdzenia dziecka w rodzinie. Są nimi «wyselekcjonowanie przypadku krzywdzenia dziecka oraz przekazanie informacji o nim właściwej instytucji celem dalszej diagnozy i pomocy» (Szabelska, 2006, s. 107; por. też Brzeziński, Kowalik, 2002, s. 240–253).

Metoda

W badaniach własnych przeprowadzonych w zakresie szkolnej prodiagnozy dziecka krzywdzonego w rodzinie zastosowano jako technikę dodatkową psychorysunek. Niniejsze opracowanie stanowi prezentację wyników badań wykorzystujących technikę psychorysunku wzorowanej na psychologicznej technice projekcyjnej pt. „*Narysuj rodzinę*”, opracowanej przez Braun-Gałkowską (1985). Z uwagi na pedagogiczny charakter badań wprowadzono autorskie zmiany do instrukcji, które ukierunkowały dziecko na rysowanie własnej rodziny. Zabieg ten spowodował, że zastosowana technika posiada mniejsze możliwości projekcyjne a rysowana rodzina odzwierciedlała realnie istniejące stosunki w rodzinie dziecka. Analogiczne polecenie: „*Narysuj swoją rodzinę*” stosowała Minkowska w badaniach stosunków rodzinnych (za: Braun-Gałkowska, 1985, s. 10).

Grupę badawczą stanowiło 32 dzieci będących ofiarami przemocy w domu rodzinnym. Wyznacznikami krzywdzenia były symptomy przemocy diagnozowane przez wychowawców klas. Grupę porównawczą stanowiły dzieci pochodzące z rodzin funkcjonalnych, nie doświadczające przemocy w rodzinie. Wyznacznikami funkcjonalności rodziny były opinie wychowawców w zakresie braku symptomów zaniedbywania, przemocy fizycznej, psychicznej i seksualnego molestowania. Zadaniem wszystkich badanych dzieci było narysowanie portretu własnej rodziny (instrukcja: *Narysuj swoją rodzinę*). Badanie przebiegało w grupie innych dzieci. Miejscem badania była klasa szkolna. Każde dziecko miało do swojej dyspozycji kartkę i kolorowe kredki. W trakcie badań dzieci z pomocą badacza numerowały kolejność rysowanych postaci oraz podpisywały kim są rysowane osoby. W trakcie rysowania dokonano obserwacji dzieci rozpoznanych przez nauczyciela jako ofiary krzywdzenia w rodzinie. Z powodu przyjętej etyki badań nie przeprowadzono indywidualnych rozmów z dziećmi podejrzanymi o krzywdzenie w rodzinie. Wszystkie szczegółowe informacje dotyczące sytuacji rodzinnej dziecka pochodziły z wywiadów przeprowadzonych z wychowawcami.

Zebrane w trakcie badań dane na temat rysowanych postaci i innych elementów rysunku były ograniczone. Niektóre informacje wykorzystywane w typowym badaniu projekcyjnym, z uwagi na wprowadzone autorskie zmiany w badaniu, były niedostępne. Z tych powodów wnioski wyciągane z analizy rysunków są ostrożne. Postawione tezy mają charakter hipotez diagnostycznych, które wymagają dalszej szczegółowej weryfikacji.

Wyniki

Do analizy zakwalifikowano 30 rysunków dzieci, u których nauczyciele wskazują na występowanie przemocy bądź zaniedbania w rodzinie (grupa A) oraz 30 rysunków dzieci, wobec których nauczyciele nie mają takich podejrzeń (grupa B). Wyodrębniono następujące kryteria, na podstawie których oceniono rysunki: pominięcie osoby na rysunku, dodanie osoby, sposób przedstawienia rodziny, cechy charakterystyczne postaci, kolorystyka rysunku, staranność jego wykonania oraz dodane elementy. Wskaźniki te są szczegółowo wymienione w tabeli poniżej. Wyliczono jaki procent rysunków zawiera wymieniony wskaźnik, a następnie oceniano, czy istnieją różnice między procentem rysunków z grupy A a procentem rysunków z grupy B zawierający dany wskaźnik. Przyjęto poziom istotności $p < 0,05$ jako istotny dla porównań. Poziom $p < 0,10$ uznano za tendencję, którą należałoby zweryfikować w trakcie dalszych badań empirycznych. Tabela 1 ukazuje różnice we wskaźnikach na rysunkach dzieci, u których nauczyciele rozpoznali występowanie przemocy lub zaniedbań ze strony rodziców (grupa A) w porównaniu z rysunkami dzieci, u których nauczyciele zaprzeczają występowaniu przemocy lub zaniedbań w rodzinie (grupa B).

Tabela. 1. Różnice we wskaźnikach na rysunkach dzieci krzywdzonych (grupa A) w porównaniu z rysunkami dzieci nie doświadczającymi krzywdzenia (grupa B).

Cechy charakterystyczne rysunku	liczba rysunków z grupy A	% rysunków z grupy A	liczba rysunków z grupy B	% rysunków z grupy B	poziom istotności
1. Pominięcie na rysunku:					
a/ siebie	6	20	2	6,7	$p < 0,10$
b/ innych osób znaczących (którejkolwiek osoby: matki, ojca, rodzeństwa)	8	26,7	1	3,3	$p < 0,01$
2. Dodanie osób (np. babci, dziadka, cioci, wujka, kuzynostwa itd.)	7	23,3	2	6,7	$p < 0,05$
3. Przedstawienie rodziny:					
a/ rodzina w akcji	9	30	11	36,7	
b/ rodzina „na fotografii”	21	70	19	63,3	

Cechy charakterystyczne rysunku	liczba rysunków z grupy A	% rysunków z grupy A	liczba rysunków z grupy B	% rysunków z grupy B	poziom istotności
4. Rysunek podzielony	6	20	3	10	
5. Cechy charakterystyczne postaci:					
a/ brak dłoni	15	50	13	43,3	
b/ duże dłonie u kogokolwiek	5	16,7	1	3,3	$p<0,05$
c/ postacie w kontakcie	4	13,3	8	26,7	$p<0,10$
d/ brak stóp u którejś z osób	12	40	14	46,7	
e/ wyraźnie zarysowane barki	7	23,3	6	20	
f/ zaznaczone zęby	3	10	0	0	$p<0,05$
g/ uśmiech na twarzach wszystkich osób	16	53,3	25	83,3	$p<0,01$
h/ zdecydowanie małe postacie	11	36,7	3	10	$p<0,01$
i/ postacie olbrzymie	0	0	0	0	
6. Kolorystyka:					
a/ 1 kolor	2	6,7	0	0	
b/ 2 kolory	2	6,7	0	0	
c/ 3 kolory i więcej	26	86,7	30	100	$p<0,05$
7. Wykonanie rysunku:					
a/ staranne	24	80	28	93,3	$p<0,10$
b/ niestaranne	6	20	2	6,7	$p<0,10$
c/ kreślenie kredką	4	13,3	4	13,3	
d/ duże, puste przestrzenie	17	56,7	19	63,3	
8. Dodane elementy:					
a/ elementy przyrody nieożywionej	19	63,3	25	83,3	$p<0,05$

Cechy charakterystyczne rysunku	liczba rysunków z grupy A	% rysunków z grupy A	liczba rysunków z grupy B	% rysunków z grupy B	poziom istotności
b/ dom	6	20	4	13,3	
c/ drzewo	9	30	7	23,3	
d/ zwierzę	10	33,3	12	40	
e/ brak podłoża	17	56,7	11	36,7	$p < 0,10$

Szarością zaznaczono różnice istotne statystycznie.

Na podstawie wykonanych analiz statystycznych można wnioskować, że istnieją różnice w prezentowanych rysunkach dzieci. Posługując się wybranymi charakterystycznymi cechami można zauważyć różnice ilościowe w grupie rysunków dzieci, u których nauczyciele podejrzewają krzywdzenie w porównaniu z rysunkami dzieci, u których nauczyciele są przekonani o niewystępowaniu krzywdzenia. Badane dzieci były w wieku 7–10 lat. Rysunki z obu grup dzieci pod względem formalnym w większości spełniały kryterium rozwojowe. Można je scharakteryzować na poziomie schematu, co stanowi normę rozwojową. Wyjątkiem jest jeden rysunek, który posiada elementy rysunku schematu uproszczonego, charakterystycznego dla dzieci młodszych niż badane. Jego autorem jest dziecko sklasyfikowane wcześniej przez wychowawcę jako krzywdzone. Analiza porównawcza rysunków ujawniła, że istotnie częściej dzieci, wobec których nauczyciele podejrzewają, że stosowana jest przemoc, pomijają znaczące osoby ze swojej rodziny, np. matkę, ojca lub rodzeństwo ($p < 0,05$). Dzieci z grupy podejrzanych o doświadczanie przemocy w rodzinie wykazują także tendencję do pomijania siebie przy rysowaniu rodziny własnej (jednak tę tendencję należałoby zweryfikować na większej grupie osób badanych). Zdecydowanie częściej dzieci krzywdzone dorysowują inne osoby do rysunku rodziny, np. babcię, dziadka, wujka, ciocię, kuzynostwo ($p < 0,05$). Widoczne są także różnice w wyglądzie osób rysowanych. Dzieci z rodzin, u których podejrzewa się istnienie przemocy w porównaniu z dziećmi, u których tej przemocy nie ma, częściej rysują postacie o dużych dłoniach ($p < 0,05$), chętniej zaznaczają zęby u rysowanych osób ($p < 0,05$). Istotnym elementem jest wielkość rysowanych postaci. Małymi postaciami uznano takie, których wysokość zajmuje do 1/3 wysokości kartki. Dzieci z grupy rodzin funkcjonalnych częściej rysują postacie średnie i duże. Dzieci krzywdzone częściej rysują małe postacie ($p < 0,01$). Może to również świadczyć o stosunkowo niskiej samoocenie i zaburzonej poczuciu bezpieczeństwa tych uczniów. Ponadto dzieci z grupy A (dzieci krzywdzone) rzadziej rysują uśmiech na twarzach wszystkich osób ($p < 0,01$). Brany pod uwagę aspekt bliskości i dystansu pomiędzy postaciami w rysunkach dzieci z rodzin funkcjonalnych ujawnił, że preferują one rysowanie postaci w kontakcie ze sobą: trzymają się za ręce, są zwrócone do siebie. Może to świadczyć o emocjonalnej

bliskości panującej w rodzinie. Zaobserwowano to u 26,7 % dzieci z rodzin nie stosujących przemocy oraz u 13,3% dzieci z rodzin stosujących przemoc. Postacie z rodzin dzieci krzywdzonych częściej stoją w większym oddaleniu od siebie, bokiem lub tyłem do siebie, co odzwierciedla większy dystans w relacjach. Jednak ta zależność jest również tylko tendencją ($p < 0,10$), którą należałoby zweryfikować empirycznie na większej próbie badawczej. Dzieci krzywdzone w rodzinie rzadziej używają wielu barw (tj. trzech lub więcej) przy rysowaniu swojej rodziny (86,7%, $p < 0,05$). Zdarza się, że korzystają z 1, ewentualnie z 2 kredek podczas rysowania. Cechą rysunków dzieci krzywdzonych jest nadużywanie koloru czarnego lub jednobarwność – są blade, rysowane ledwie widoczną kreską. Z kolei bogata kolorystyka rysunku wskazuje na poziom zaspokojenia potrzeb emocjonalnych dziecka. Rysunek o ponurych, monotonnych, bladych barwach może stanowić odzwierciedlenie psychicznego samopoczucia dziecka, którego życie rodzinne jest ubogie w pozytywne przeżycia i bodźce. Stosowanie wielu kolorów w jasnych ciepłych barwach charakteryzuje dziecko o zaspokojonych potrzebach emocjonalnych. Dzieci z rodzin, gdzie nie podejrzewa się przemocy, bardzo chętnie używają wielu kolorów przy rysowaniu rodziny (100% rysunków w tej grupie było wielobarwnych). Ze względu na staranność wykonania rysunku, kryterium to okazało się ważne w grupie dzieci, wobec których stosuje się przemoc lub zaniedbanie w środowisku rodzinnym. Ich rysunki wydają się być bardziej niestaranne ($p < 0,10$). Ta charakterystyka okazała się tendencją istotnościową i powinna zostać zweryfikowana w dalszych badaniach. W grupie dzieci krzywdzonych rysunki okazały się bardziej ubogie w różnorodnie dodane aspekty, znaczy to, że dzieci te niechętnie dodawały elementy przyrody nieożywionej ($p < 0,05$). Badanie ujawniło również znamienne tendencję u tych dzieci do rysowania rodziny bez podłoża, tak jakby była ona zawieszona w powietrzu. Tę tendencję należałoby dodatkowo zweryfikować na większej grupie dzieci, bowiem przedział ufności dla wykonanych porównań jest dość niski (90%).

Wskutek analizy ilościowej rysunków można sformułować wniosek, że we wszystkich rysunkach dzieci rozpoznanych przez wychowawców jako krzywdzone potwierdzono występowanie charakterystycznych cech, które zgodnie z przyjętą metodą analizy rysunku rodziny mogą wskazywać na istnienie zagrożenia przemocą w środowisku rodzinnym.

Zaliczyć tutaj można przede wszystkim:

- pomijanie osób znaczących w rodzinie,
- dodawanie innych osób,
- rysowanie dużych dłoni u postaci,
- wyraźne zaznaczanie zębów u postaci,
- rysowanie małych postaci,
- niechętnie rysowanie uśmiechu na twarzach członków rodziny,
- niechętnie rysowanie przy użyciu wielu kolorów,
- niechętnie dodawanie elementów z przyrody nieożywionej.

Kolejne wskaźniki, które należałoby zweryfikować w dalszych badaniach empirycznych, ponieważ uzyskały jedynie wartość tendencji istotnościowej, to:

- pomijanie siebie na rysunku rodziny,
- niechętnie rysowanie członków rodziny w kontakcie interpersonalnym,
- niestaranność wykonania rysunku,
- rysowanie rodziny bez podłoża, jak gdyby zawieszanej w powietrzu.

Podsumowanie

Podsumowując, badanie rysunków dzieci podejrzanych przez wychowawców o doświadczanie przemocy w rodzinie, we wszystkich analizowanych przypadkach potwierdziło, w mniejszym lub większym stopniu, sugerowaną przez nauczycieli możliwość występowania nieprawidłowych relacji pomiędzy rodzicami i dziećmi w badanej grupie. Rysunki ujawniły przeżywany przez dzieci niepokój. W trakcie analizy części rysunków zauważono elementy symbolizujące występowanie agresji i trudności komunikacyjne w rodzinie. Na podstawie niektórych rysunków można wstępnie wnioskować, że niektóre z badanych dzieci nie akceptują własnej sytuacji w rodzinie lub nie utożsamiają się z własną rodziną. W rodzinach patologicznych charakterystyczny jest dystans emocjonalny występujący pomiędzy rodzicami oraz rodzicami a dziećmi. Zauważono też symptomy wycofywania się, infantylności, przygnębienia, niepewności, poczucia winy oraz bezradności. W wyniku analizy wyłoniono również rysunki budzące niepokój z uwagi na występujące wskaźniki u dzieci z rodzin uznanych przez wychowawców jako rodziny funkcjonalne. Na niektórych rysunkach występowały wskaźniki sugerujące podejrzenie przeżywania przez te dzieci określonych trudności w rodzinie, choć nie były one sygnalizowane przez wychowawcę. Przykładowo u niektórych dzieci z rodzin funkcjonalnych zauważono symptomy niepokoju o różnym nasileniu i braku poczucia bezpieczeństwa. Część rysunków sugeruje występowanie problemów w zakresie komunikacji w rodzinie. Typowe symptomy doświadczania agresji bądź przeżywanie impulsów agresywnych w rysunku odzwierciedliło jedno dziecko z rodziny funkcjonalnej. Powyżej zaprezentowane wyniki badań należałoby zweryfikować podczas dalszych badań diagnostycznych. Na podstawie uzyskanych wyników badań można skonstatować, że wiarygodność psychorysunku jako metody diagnostyczno – terapeutycznej wymaga dalszych intensywnych badań w tym zakresie.

Podsumowując, warto podkreślić, że dla pedagoga istotna jest świadomość, że rysunek dziecka jest płaszczyzną uzewnętrzniania niewypowiedzianych uczuć, emocji, lęków powstałych również na gruncie rodzinnym. Jednocześnie konieczne jest zaakcentowanie faktu, że rysunek może stanowić dla nauczyciela – wychowawcy bardzo cenne źródło informacji o sytuacji dziecka w rodzinie, pod warunkiem, że będzie uzupełnieniem innych, stosowanych metod diagno-

stycznych. W żadnym przypadku rysunek nie powinien być traktowany przez pedagoga jako jedyne źródło diagnozy sytuacji rodzinnej dziecka.

Literatura cytowana

- Braun-Gałkowska, M. (1985). *Test rysunku rodziny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Brzeziński, J., Kowalik, S. (1998). Protodiagnoza kliniczna. W: H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: PWN.
- Brzeziński, J. (2002). *Metodologia nauk psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Frydrychowicz, A. (1984). *Rysunek rodziny*. Poznań: Wyd.UAM.
- Kielar-Turska M. (2008). *Wybór pism estetycznych*. Stefan Szuman. Warszawa: Universitas.
- Koziński, J. (2002). *Transgresja i kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Oster G.D., Gould P. (2004). *Rysunek w psychoterapii*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Rembowski, J. (1985). *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Seligmann, M.E.P., Walker, E.F., Rosenhan, D.L. (2003). *Psychopatologia*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Szabelska, G. (2006). *Szkolna prodiagnoza krzywdzenia dziecka w rodzinie. Niepublikowana praca doktorska*. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków.

A DIAGNOSTIC FUNCTION OF A DRAWING IN AN EARLY DIAGNOSIS OF VIOLENCE AGAINST A CHILD IN THE FAMILY

Summary: In this paper the analysis of a child's drawing treated in terms of a diagnosis of his/her family environment is presented. Involving a child in the process of creation, reduces tension and relieves existing inhibition. As a result of the act of creation, the release of repressed and unconscious emotions takes place. It is important, both for a teacher and educator, to realize that a child can figure out a way of manifesting unspoken feelings, emotions and fears arisen in a family. The artistic expression allows to present their problems in a more authentic and less destructive way as compared to verbal communication. The study group comprised 32 children who are victims of violence in their families. The indicators of abuse were the symptoms of experienced violence diagnosed by educators. The reference group constituted the children from normal, functional families.

Key words: a picture of a family, an abused child, an early diagnosis.